

Szűgyi Ferenc

ADALÉKOK FELSŐHEGY KORAI TÖRTÉNETÉHEZ

Ha Zentát a Topolyára vezető műúton, az úgynevezett *Likasi úton* hagyjuk el, szép időben már a város szélétől megpillanthatjuk a bácskai löszplató keleti vonulatát. Ezt nevezi a szakirodalom (és a helyi lakosság is) *Orompart*nak. Az útról észak felé nézve a *Rétre* nyílik jó kilátás. Maga az út a *Rétparton*, vagyis a löszterasz peremén éri el a *Csárda* elnevezésű útkereszteződést. Ott, ha észak felé fordulunk, Magyarakanizsára, fölkapaszzkodva a löszplatóra, nyugati irányban pedig Topolyára jutunk. Korábban ez az út vezetett a középkori *Likas* településre, amely ma már nincs meg. A *Csárdánál* dél felé fordulva, és mintegy 1,5 km-t haladva a part alatt, illetve az *Aljon*, érünk Felsőhegyre. Zentáról az úgynevezett *Tornyosi úton* is el lehet jutni Felsőhegyre. Amint a név is elárulja, ez az út a középkori Tornyosra vezetett. Ugyanis miután Tornyos elpusztult, régi helyétől északabbra települt újjá. Felsőhegy ma is szinte e két út között terül el.

Természeti környezet. – Az emberek ősidőktől való letelepedését ezen a vidéken a természetföldrajzi környezettel magyarázhatjuk. Ez befolyásolta az építkezést, a gazdálkodást, a közlekedést és az ellenségtől való védelmet. A már emlegetett *Csárdánál* három domborzati elem kapcsolódik egybe: a *Rét* – a Tisza alluviális síksága –, azután a löszterasz, amely az előzőnél néhány méterrel magasabb térszint és a löszplató. A löszplató helyenként közvetlenül a *Réttel* határos, és annál 15-20 méterrel is magasabban fekszik. Ezek a talajszintkülönbségek meghatározzák a talaj- és a felszíni vizek elrendeződését. Ez pedig hatással van a növénytakaróra és azáltal az állatvilágra is. Az elmondottakból következik, hogy a partvonulat száraz, építke-

zésre alkalmas. A lösz vagy más nevén: a sárgaföld pedig igen jó építőanyag. A házak egészen a közelmúltig vályogtéglából rakott vagy vert fallal készültek. A magaslat harcászati szempontból is fontos. Túlerő támadása esetén pedig a *Rét* mocsaras nádasai nyújtottak menedéket. A *Rétről* mint építkezési alapanyagot adó területről sem szabad megfeledkeznünk, hiszen bőven adta a tetőfedésre alkalmas nádat.¹ Az élelem beszerzése szempontjából a part és a rét kiegészítette egymást. Ha a platón a fű kiszáradt, a lakosság a *Rét*ben legeltett jószágait. Ott ivóvíz is akadt mindig embernek, állatnak egyaránt. Ezenkívül a *Rét* halat, vadat biztosított a környéken lakók számára.

A kezdetek. – A település neve a szőlőműveléshez kapcsolódik. Aki egy kicsit ismeri a szőlőtermesztést, az tudja, hogy a „hegy” még „szőlőhegyet”, azaz szőlőkertet is jelent. Zenta környékén két ilyen „hegy” volt. A várostól délre, a Tisza árterében terült el az *Alsóhegy*. A másik, mivel a Zentától nyugatra lévő magaslaton alakult ki, a *Felsőhegy* nevet kapta.

A faluról, Felsőhegyről, az első térképen szereplő megbízható adat 1783-ból származik. Az I. katonai felmérés XVIII. oszlopának 34. szekcióján a falu mai alakjával és nagyságával megegyező területen szőlősök találhatók. A felirat mellette németül *Weingarten*, vagyis *Szőlőskertek*.² Ez az állapot ismerhető fel Bauer Antonius 1805-ben készített kéziratos térképén. A térképkészítő a latin nyelvet használta, a megnevezés pedig *vineae*.³

A térképen jól láthatóak:

- a szántóföldi művelés alá bevont földek, melyek nyugati irányban pontosan az *Orompartig*, dél felé pedig az adai határig terjednek,

¹ Az utolsó nádtetőt 2001 októberében cserélték ki cserépre.

² Történelmi Levéltár, Zenta (a továbbiakban: TLZ) F.743 Hasonmások gyűjteménye

³ Bauer 1805. 99. sz. térkép

- a parton lévő szőlőktől északkeletre elterülő nagyréti vizenyős területek (*Fényes Toó*),
- a hatalmas kiterjedésű puszták (*P. Kalatsa, P. Karjad*, távolabb pedig *P. Likas* és *P. Tornyos*) és a hozzájuk vezető utak, melyek láttán azonnal világossá válik elnevezésük, mely névhasználat a mai napig él mind a hivatalos, mind a népnyelvben.

A kutatásom során fellelt első írásos említés egészen pontosan egy 1818. április 13-ra datált jegyzőkönyvi bejegyzés, mely szerint:

„Forgáts János kérésére felső hegyen lévő Kiss János 8 ökreivel öszve törötött szöleje betsülésére Biro Gazdag Mihály és Ratz Mátyás lakos rendeltetik.

Kik is hivatalosan bejelentvén az öszve törötöt szöllő két akó szin borra a vagy 10 frkra betsültek.”⁴

1857-ben a második birtokfelmérés keretében elkészült a falu kataszteri térképe. A Szent Orbán kápolnán kívül ugyan épületet nem jelöl, de az utcák egy része már jól látható: az *Alj*, a *Nagy köz*, a *Mezősor*, a *Temetősor*, a *Templom hátulja*, a *Nagy közt* és a *Kis közt* összekötő *Pufi szuk* teljes hosszában, a *Kis köznek* pedig egy-egy szakasza a falu északi és déli oldalán.⁵

A II. katonai felmérés XXXVII. oszlopának 64. szekcióján, amely felmérést 1865–66-ban vették fel ezen a vidéken, már láthatók azok a házcsoportok és házsorok, amelyek egybekapcsolódásával kialakult a település mai szerkezete. Ekkor már összefüggő házsor volt az *Aljon*, a *Temetősoron*, a *Tornyosi*

⁴ TLZ F.560.4 Zenta Mezőváros Tanácsa törvényt szolgáltató üléseinek jegyzőkönyvei 1818. 99. számú bejegyzés

⁵ TLZ F.003 A II. kataszteri felmérés birtokkönyve és kataszteri térképei 1857

úton, valamint a *Nagy köz* három pontján is. A házcsoportok mellett mindenütt a *Felső hegy* felirat áll. Az alji sor mellett pedig az, hogy *Szölek alja*.⁶

A faluról 1881-ben, a II. katonai felmérés keretében készült egy újabb térkép. A Col. XXII. Zone 22. térképszelvényen található *Felsőhegy*. Figyelembe kell vennünk, hogy a közölt térképen feltüntették az utolsó pótlás évét is, mely 1896. Ezen már az előző térképhez képest a *Kis köz* déli része is utca jelleget ölt. A falu területén, a kápolnán kívül két szélalmot is jelöltek a készítők.⁷

A mai településszerkezetet alkotó utcák. – A mai falu gerincét négy észak-déli irányú, nagyjából 2 km hosszú utca alkotja, amelyeket néhány mellékutca köt össze egymással. Az utcák elnevezése keletről nyugat felé haladva: *Alj*, *Kis köz*, *Nagy köz* és *Mezősor*. A két utóbbi utca között húzódik a *Templom hátulja*. Az elnevezések magukért beszélnek:⁸

- *Alj*: Dózsa György utca: a falu legalacsonyabban fekvő házsora
- *Kis köz*: keskenyebb utca, mint a *Nagy köz*, és régebbi is volt. A parton húzódik az *Alj*jal párhuzamosan
- *Nagy köz*: a település legszélesebb utcája
- *Mezősor*: Mezei sor: a falu nyugati legszélső házsora, a mező mellett épült
- *Templom hátulja*: Gárdonyi Géza utca: a templom kelet-nyugati tájolású. Főbejárata kelet, oldalbejárata pedig dél felől van, az utca is ezen az oldalon húzódik.

⁶ TLZ F.743 Hasonmások gyűjteménye. Ferenc-féle felmérés 1865-66. Forrás: Magyar Országos Levéltár

⁷ TLZ F.743 Hasonmások gyűjteménye

⁸ A földrajzi nevek részben saját gyűjtésből, részben pedig Penavin Olga – Matijevec Lajos: *Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára* című könyvéből származnak.

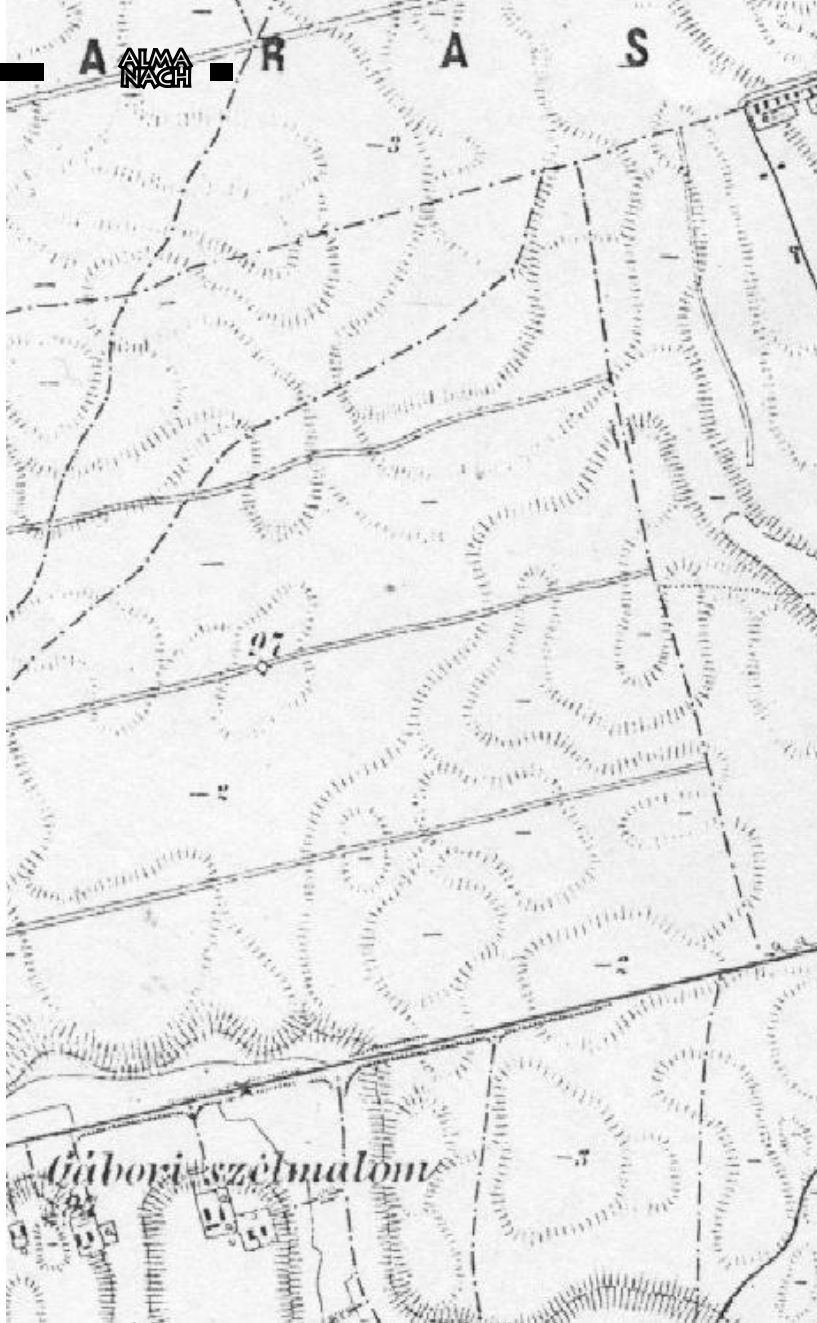
A falu további utcái:

- *Ady Endre utca*: a Nagy közből nyugati irányba haladó utca, a *Bírófaluba* visz.
- *Fleis utca*: József Attila utca. A Nagy közből vezet nyugat felé, az itt lakó Fleis családról nevezték el.
- *Gecse szuk*; Kossuth Lajos utca: keletről nyugat felé vezet a Kis közből az *Aljhoz*, szűk és kicsi, az itt lakó Gecse nevű családról nevezték el.
- *Pacsirta utca*: a falu nyugati szélén, a Táncsics utcából ágazik el
- *Petőfi utca*; *Petőfi Sándor utca*: a Nagy közből nyílik, és keletre tart az *Aljig*.
- *Pócs utca*; *Zsák utca*; *Kutyaszorító utca*; a Gárdonyi Géza utcából nyílik, az itt lakó Pócs családról nevezték el.
- *Pufi szuk*; *Matija Gubec utca*: a Nagy közt a *Kisköz*zel köti össze. Rövid, alig néhány házból áll. Az utca sarkán van a háza Német Nándornak, becenevén *Pufinak*.
- *Réti utca*: a *Kolónián* keresztül vezet a *Nagyré*tbe.
- *Táncsics utca*; *Táncsics Mihály utca*: a Nagy közzel párhuzamos utca.
- *Temetősor*; *Temető utca*: a temető mellett vezet el.
- *Tornyosi utca*: a *Tornyosi út* felsőhegyi szakasza.
- *Vatikán sor/Vatikán negyed*: a Nagy köz északi része. Vallásos emberek lakják.
- *Virág utca*: a falu nyugati részén, a Táncsics Mihály utcából ágazik el.

A falut még a következő lakott részek alkotják: *Gombosfalu*, *Csárdapart*, *Csillagfalu*, *Kolónia*.

- *Gombosfalu*; *Bolhafalu*; *Ördögfalu*: településrész a falutól északnyugatra. Állítólag egy Gombos nevű családnak volt itt telke.

☪ Felsőhegy az 1880-as években (Forrás: Papp – Raffai – Terbócs)

Oskola

Felső hegy
(95)

Hosszú-szék

99

87

S

L

H

A

H

- *Csárdapart.*
- *Csillagfalu:* településrész a falutól délre, 150 méternyire a *Gyömrei út* mentén. A lakosok szerint egy Csillag nevű ember építette itt az első házat.
- *Kolónia:* a Magyarkanizsa felé vezető műút és a vasút között húzódik. 1921-ben Montenegrből ideköltözött szerb nemzetiségű telepések építették fel az állam segítségével.

A határrészek elnevezései:

- *Csordajárás:* legelő a falutól délkeletre. Ez a település legnagyobb legelője.
- *Csordakút:* az *Orompart* alatt, a falutól délre, a *Csordajárás*on az állatok itatására szolgál.
- *Feketeszék; Vakszék:* tó a *Kerekszéktől* délkeletre.
- *Gyevi út:* a *Tornyosi útról* ágazik el a *Sintérház* közelében. Az *Oromparthoz* vezet, a *Gyevi-tanya* felé
- *Hosszúdülő:* Zenta és Felsőhegy között, a *Tornyosi út*től délre húzódik. Ez a leghosszabb dülő a településen.
- *Hosszúszék:* a *Tornyosi úttól* délre terül el.
- *Kerekszék:* sziksós tó, mely a formájáról kapta a nevét. A *Csordajárástól* délre, az *Oromparttól* néhány száz méterre található.
- *Keresztdülő; Rác Kálmán dülője:* dülő Zenta és Felsőhegy között, a *Kislapason*.
- *Kislapos:* határrész Zenta és Felsőhegy között, a *Likasi* és a *Tornyosi út* között. Lapályos, alacsonyabban fekvő terület. Szántóföldek alkotják.
- *Nagylapos:* Zentától délre, az adai határig húzódik. A *Hosszúszékig* terjed az *Adai úttól* keletre és nyugatra
- *Nagyvér:* a *Likasi út* Zenta és Felsőhegy közötti szakaszától északra terül el, a *Csordajárástól* északra.
- *Ökörcsorda-járás:* legelő a *Nagyvértől* északra, itt fogadott pásztorok őrizték a jószágot.

- *Orompart*: a falutól déli irányba húzódik, a löszplató legkeletebbi részén.
- *Paphalom*: hajdanán a római katolikus egyház tulajdonában lévő földterület a falutól északra, a Magyarkanizsára vezető út nyugati oldalán.
- *Paskom*: a Zenta–Szabadka vasútvonaltól északra elterülő földterület.
- *Szélmalomdűlő*; *Rác Péter dűlője*: dűlő Zenta és Felsőhegy között, a *Kislapason*.
- *Régi törés*: határrész a *Nagyvér* északi részén. Régen rét volt, lecsapolása után legelő lett, de felszántották.
- *Rétpart*: az elnevezés magáért beszél.
- *Tornyosi út*: régebben Tornyos pusztára vezető út. De a lovas kocsival közlekedők még sokáig arra jártak Tornyos áttelepülése után is, mert az apró kővel beszórt műút sértette a lovak patáját.
- *Új törés*: határrész a *Nagyvér* déli részén. Régen rét volt, a víz lecsapolása után legelő lett. Később felszántották.
- *Város földje*: régen a város földje volt a *Karjadi úttól* nyugatra, a *Nagylapason*.
- *Vecei dűlő*: az első dűlőt a *Tornyosi úttól* északra, a *Kislapason*.

A lakosság. – A zentai csata után Bácska felszabadult a török uralom alól. Mivel Bánátban még mindig fenyegették a törökök a vidéket, ezért a Tisza jobb partján létrehozták a Tiszai határőrvidéket. A török veszély elmúltával, az 1741. évi XVIII. t.c. alapján, 1751-ben a határőrvidék megszűnt. Ekkor (1751. március 1-jén) a szerb határőrök földet, a hat tiszt pedig a föld mellé még nemességet is kapott.⁹ Ennek ellenére sokan közülük elvándoroltak erről a vidékről. Egy részük a Temesi bán-

⁹ Dudás 1887. 40. o.

ságba, ahol még mindig szükség volt határőrökre, más részük pedig kivándorolt Oroszországba. A megfogyatkozott lakosságot a kamara új telepésekkel pótolta. 1756 és 1760 táján tervszerű telepítést hajtottak végre Zentára és környékére. Fényes Elek írja: „A' magyarok főképen Pest, Heves vármegyékből, és a' Jászságból jöttek ide; s szokásaikat, nyelvöket épen megtartván, – semmi különös meg jegyzésre méltó róllok nincs.”¹⁰ Fodor Ferenc csak jászokat említ, kik Zenta környékére költöztek.¹¹ Égető Melinda egyik tanulmányában, Fényes Elekéhez hasonló adatokat közöl. Szerinte a betelepülők főként jászsági és nagykunsági magyarok, valamint Hont megyei szlovákok (tótok).¹² Ezért nem véletlen nálunk a Tóth vezetéknev és annak különböző variációi kettős vezetéknev formájában.¹³ A tót eredetű vezetéknevek közé tartozik még a Búrány, Huszák, Szorcsik, Nemcsok, Szollár, Blaho, Opletán, Zapletán, Szipán, Szikora, Mukus, Bilicki, Annus...

Szinte ezzel egyidőben elkezdődött a második betelepülés, az úgynevezett „szegedi kirajzás”, amely százéves folyamat volt. Nagyjából 1775-től 1860-ig tartott. Ezen a vidéken, tehát Felsőhegyen is 1800 táján lehetett a legintenzívebb. Ez a betelepülés még él eleink emlékezetében. Némelyek még most is mesélik, családjuk miként költözött ide Dorozsmáról.

Hogy valóban milyen sokszínű a felsőhegyi lakosok származása, álljon itt néhány példa:

„Mi a Maros mentirű származunk, Szücsök vótunk, nem Szekeresek. Egy szekeresse ecseréte az apám hatvan lánc földet meg a fias tehenet, hogy ne kelljen tizenkét évet szógáni a katonaidőt. Azóta vagyunk Szekere-

¹⁰ Fényes 1837. 37. o.

¹¹ Fodor 1937. 42. o

¹² Égető 1974. 119. o.

¹³ pl. Tóth-Szegedi, Tóth-Bojnik

sek meg szegények.” (Szekeres Ferenc, 1912, Felsőhegy, római katolikus)

„Erdélyi székely, Kárpátaljárú, vót egy bizonyos csoport, földművelésse foglalkozott. Csoportba jöttek ide dógozni, könnyebb vót a megélhetés, mint Erdélyországban. Sok szőlő vót, itt dógoztak. Akkó gunyhók vótak, majd házat építettek.” (Kocsis Szürke József, 1932, Felsőhegy, római katolikus)

„Tót leszármazottak Szeged környékérű.” (Barát Ferenc, 1938, Felsőhegy, római katolikus)

„Csantavérrű. Apai ágon ki kellett keresni. Ezt annak idején Nagyjárásnak hívták, fődek se voltak, hanem egészen Csantavérig legelők, mind csikósok voltak.” (Gergely Károly, 1935, Felsőhegy, római katolikus)¹⁴

Szintén az elbeszélések szerint Felsőhegy első lakói budárok (szőlőcsőszök)¹⁵, madarászok voltak, akik az *Aljban*, putrikban laktak.

Ehhez a népesedési folyamathoz járult még hozzá a városból a szállásokra való vándorlás is, mely folyamatról majd később szólok.

¹⁴ Papp – Raffai – Terbócs (szerk.) 2002: XIII. Epika 6. Történeti mondák 3. Tudja-e, honnan jöttek őseik, a falubeliek?

¹⁵ Weiner 1909. 376. o. és B. Lőrinczy (szerk.) 1979. 611. o.

Felsőhegy	Háztartások száma	Lakosok száma	Szerb	Horvát	Montenegrói	Szlovák	A legszamosabb kisebbség	Magyar
1902	-	1478	nincs adat					
1913	-	1902	nincs adat					
1944	-	1897	nincs adat					
1948	600	2000*	nincs adat					
1953	653	2204	nincs adat					
1961	586	1812	6	1	-	-	6**	1799
1971	416	1783	5	2	-	-	3 muzulmán	1762
1981	933	2536	43	3	4	-	13 jugoszláv	2467
1991	840	2165	31	1	4	-	59 jugoszláv	2050
2002	740	1926						

Összesített táblázat a népességi adatokra vonatkozóan

(Forrás: Papp – Raffai – Terbócs)

* becsült adat

** ismeretlen

Határhasználat. – Az alföldi középkori aprófalvas településrendszert a török uralom másfél évszázada bontotta meg. A korábbi 4-5 kilométerenként létrehozott települések hálózata megritkult és elpusztásodott. A zentai csata után Zenta a Tisza mentén kialakított katonai határőrvidék egyik községe lett. Területe az egykor lerombolt kilenc kishelység határát foglalta magában, melyek közül a nyugat felé eső legtávolabbi,

Tornyos- és Likaspusztákat már a XVIII. század elején használatra megkapta. Az eltulajdonítás még a török palánk idejében megkezdődhetett, amikor az elpusztult falvak határát egyszerűen a magáéhoz csatolta. A XVIII. század első felében a nagy határt jórészt legelőnek használták. A vidék lakosságának, mely jobbra katonai szolgálatot teljesítő határőrökből tevődött össze, a fő foglalkozása a ridegmarha-, a méneses ló- és juhtenyésztés volt.¹⁶

1751-ben megalakul a Szabadalmazott Koronakerület, melyben Zenta mezővárosi rangot kap. Ez önkormányzatot, jobbágyi robotmentességet, sajátos joggyakorlatot és szabad földhasználatot jelentett. A polgári közigazgatás bevezetésével és megszilárdulásával (amit az 1751-ben elnyert mezővárosi jogállás biztosított) a gazdasági élet is fejlődésnek indult. A megállapodottságot feltételező földművelés a kezdeti években még jelentéktelen és Zenta község nádasai, rétjei, pusztái (Tornyos, Likas), valamint 10 000 láncnyi füvese főként az állattenyésztésnek kedvezett. Az állattenyésztés formája az 1760-as évekig nagyobbrészt ridegállattartás. A ridegtartásból és legeltetésből származó jövedelem fele részben a várost, fele részben a Kamarát illette meg. Az állattenyésztésnek különösen kedveztek a társadalmi és természeti körülmények, méltányos legelődíjak (csak a juhok után kellett adót fizetni a Kamarának), így az állattenyésztés a berendezkedés korszakának (1750-1780) gazdasági mércéje volt.¹⁷

A betelepült magyarok és szlovákok (tótok) gazdasági helyzetét Mária Terézia 1767. évi urbáriumra rendezte, illetve rögzítette helyzetüket. Ezt Bácskában 1772-ben hajtották végre. Bácskában a jobbágytelek (*sessió*) területe az I. osztályú földből 32, a II. osztályúból 34 és a III. osztályúból 38 kat. hold, szénatermő rétből 22 kaszás (egy kaszás 800-1200 öl). Minő-

¹⁶ Valkay 2002. 92. o.

¹⁷ Uo. 93. o.

ség szerint a rétet is három csoportba sorolták. Az úrbéri rendezés csak megállapította a talált helyzetet. Birtokukban meghagyta az egész, a fél-, a negyed- és nyolcad-jobbágytelkeseket is. A jobbágy „belsőség” (udvar, szérűskert) céljára egy holdat, két pozsonyi mérőt kapott.¹⁸ Hasonló adatokkal szolgál Fényes Elek is: „Egész jobbágy bír itten szántóföldekből 1-ső osztályban 32, másodikban 36, negyedikben 38 holdat. Rétekből minden különbség nélkül ki ki 22 embervágot. Ilyen egész jobbágytelek számláltatik: 6426.”¹⁹

A feltört földek: szántók, szőlők területének növekedéséről II. József 1783. évi katonai felmérési térképe tudósít, és ez egyben a határhasználat helyi körülményekhez igazodó öves rendszerének kialakulásáról tanúskodik. A mezővárost közvetlenül szérűk ölelték körül, melyeken túl egészen az *Orompartig* első és második vetőre osztott területek voltak túlsúlyban. A várostól délre szőlők, északra nádasok és mocsarak terültek el. Az *Oromparttól* nyugatra *Kalocsa* magasságáig szállásföldek húzódtak, majd következett a Középső járásbeli *Tornyospusztá*, a Csík-ér partjánál újra szállásföldek és végül a *Külső járás*.

A megművelt földterület nagysága 1702-ben 2400, 1777-ben 4232, 1787-ben 5436, 1797-ben 5609 láncot tett ki. Megfigyelhető, hogy az első két adat közt eltelt időben mindössze 1832 láncsal nőtt a szántók területe, még a következő 22 évben 2377 láncsal. Ez is azt igazolja, hogy a XVIII. század kétharmad részében inkább az állattenyésztés dívott. A növekvő földterületek használata nyomásos rendszeren alapult. Kettős vetésforgó alkalmazásával az egész szántóterületnek csak a felét használták – I. és II. *calcaturára* osztva azt. Így 1797-ben az elsőben 3471, a másodikban 3138 láncot tartottak nyilván. A feltört és megművelt földterület növekedését a lakosság számának gyarapodásával is magyarázhatjuk.

¹⁸ Rácz 1979. 14. o.

¹⁹ Fényes 1837. 44. o.

Ekkorra a földművelés a megtelepedett lakosság fő megélhetésévé nőtte ki magát, és a feltört földek területe évről évre szaporodott. Az 1779-ben megművelt kétnyomásos szántóföld területe 1805-re 4879 láncról 5660 lánkra emelkedett. 1826-ban már 6131 lánc volt. Még nagyobb teret hódított az úgynevezett allodiumok területe, mely a tanyás gazdálkodás – nyomait már az 1783. évi katonai térképen látni – szempontjából számít mérvadónak. 1805-ben 18 240 láncot, 1826-ban 19 050 láncot tett ki.²⁰

Az 1833-as árvizekkor a második vető (a *Karjadi úttól* északra fekvő rész) víz alá került, és a község az ott levő földeket az 1832-ben szántóföldeknek felosztott *bogarasi járásba* volt kénytelen áthelyezni. A községi kaszálót a szántásra is alkalmas *Orompart* alatti szegletbe mérték át. A Bogarasba helyezett földekből a tulajdonosok annyit kaptak, amennyi után adóztak. Kivágását egy helyen akarták megoldani, de aki ezt másként akarta, arról sorshúzással döntöttek. Az áthelyezett földek helyén létrehozták a *laposi tehéncsordajárást*, ahol a marhák itatására öt kutat fúrtak. A tehéncsorda mellett itt tartották a kezesménest is.

1836-ban a bogarasi földek búza alá még nem voltak alkalmasak, ezért kukoricával ültették be őket. Hasznosításuk szintén első és második vetésforgóra oszlott. A bogarasi földeket átszelő *Csárdai* és *Bátkai utak* közül az elsőt elzárták, de a már 50 éve használatos tekervényes *Bátkai utat*, bármennyire káros is, szükségből (mivel a *Bátkáról* a szállások felé egyéb út nem vezetett) megtartották, és egyenesbe hozták.

A 20-as évektől kezdve a *Külsőjárást* már göböljárásként kezelték, de 1834-ben az itteni birkanyáját és ménest kitiltva, azok legelőjét a *Középső járásban* jelölték ki. Ez volt a rideg állattartás módja, amikor a jószág tavasztól őszig kinn volt a legelőn, és védelmükként csak árkolt aklok és szárnyékok szol-

²⁰ Valkay 2002. 93-94. o.

gáltak. Göböltartásul tehéngöböl volt rendelve, melybe csak meddő teheneket vettek fel. A tehéngöböljárásra egy falka rendeltetett, mely 350 darab marhát foglalt magába. A falkába a legjobb gazda 20, a középszerű 10, a harmadrendű 6 tehenet hajthatott fel. A járáson átjáró marhák után a város pusztabért (fűbért) szedetett. A göből első pásztorául Bellér Mátyást fogadták fel 300 forintos bérért, és minden tehen után 2 kenyér s arány szerint elégséges főzelék járt. A pásztort minden évben újraválasztották.²¹

A közlegelő-használatról 1840-ben az Udvari Tanács a 2112-es számú törvény alapján döntött. A kidolgozott felhajtási arány a következő lett:

- 5 láncos gazda (a házatlan zselléreket is ide számolták) a közlegelőre 2 darab szarvasmarhát, avagy helyette két lovat és 16 darab birkát,
- a 20 láncos gazda 8 lovat és 16 birkát, avagy szarvasmarhát és 64 juhot,
- az 50 láncos gazda 20 darab szarvasmarhát avagy 160 darab juhot
- és végül a 100 láncos gazda 40 darab szarvasmarhát, avagy lovat és 320 darab juhot hajthatott ki.

A legelőre csak pecsétetes levelekkel ellátott állatokat lehetett kihajtani, papír nélküli marha őrzése tiltott cselekedetnek számított. A bevezetett közlegelő-használati mód megfelelhetett, mert 1855-ben megújították.

Az 1830-as években a spontánul kialakuló határhasználat tehát mindinkább rendezett formát nyert. Az ugarföldek, a legelők csökkentek – felszántás alá kerültek –, a szántóföldek területe megnőtt. Az állattenyésztés már nem bírt akkora fontossággal, mint azelőtt.²²

²¹ Uo. 96. o.

A víz elleni védekezés a XIX. század második felében éppen az árterületek ármentesítésével változtatta meg mind a megművelhető földterületek nagyságát, mind a megművelés mikéntjét. Azelőtt a réteket bérbe és vetemény alá adták ki, a bevétel a nád és fűvágás mellett a méhtelegek, valamint az itt levő tavak halászati bérleteiből származott. A lecsapolással a szántók terjedtek el.

Az ármentesített Nagyréten (az 1875. évi VII. tc. 31-33. paragrafusa alapján) foganatosított földosztáskor összesen 4005 hold 672/1600 négyszögöl összterületet mértek ki. Ebből 1799 hold és 577/2200 négyszögöl szántóföld, 1762 hold 461/2200 négyszögöl legelő és 423 hold 234/2200 négyszögöl terméketlent találtak.²³

A határhasználat további menetére az 1875. november 2-án megszavazott járásosztás hatott ki. Ez sem hozott nagyobb változásokat a parasztság életében, sőt még jobban megnehezítette. Ugyanis ez a községi közlegelők felosztásából állott. A legelő felosztása után néhány év alatt a vármegye állatállományának jó része tönkrement. Addig a közlegelőn a szegényebb nép is tartott állatokat, de a felosztással ennek a lehetősége nagyon megfogyatkozott. Így a külterjes állattenyésztés mindinkább istállózó, takarmányozó állattartássá vált. Zenta városi közgyűlése sokat vitatta az osztás módját. Előbb úgy határoztak, hogy „főre” osztják, de később megváltoztatták, és a „föld kapta a földet” elv érvényesült. Minden 3 lánc föld kapott a legelőből egy negyediket.²⁴ A legelőket feltörték, a 19 000 holdból csak 10 000 maradt meg.

A századfordulóra a soros típusú zentai tanyák egyes központjai faluvá fejlődtek. Oly naggyá vált a tanyasűrűség, hogy valóságos utcákat alkottak már a tanyasorok; iskolákat, templomot kaptak, ami faluvá fejlődésük útján elengedhetetlen.

²² Uo. 97. o.

²³ Uo. 98. o.

²⁴ Rácz 1979. 18. o.

És míg a határhasználatban jellemzővé váló legelőfeltörések alig zajlottak le, a város kezelésében 1904-ben legelőhiány miatt a vegyesbarom és ökörcsorda számára a *Nagyrértben* 20 holdat szakítottak ki.²⁵

Szállások. – A XVIII. század közepe után a zentai szállások kialakulásához a nagy kiterjedésű határ, a kötöttségektől mentes szabad földhasználat, az előnyös jogállás mint kedvező feltétel mind-mind adott volt. Az 1760-as évektől az addig egyeduralgó és még mindig jelentős állattenyésztést fokozatosan kezdte háttérbe szorítani a földművelés. Igaz, hogy ez időben még csak saját ellátásra termeltek, de a népességnövekedéssel a földművelés térhódítása törvényszerűnek bizonyult. A kialakuló gazdálkodás módját illetően Zenta a kettős határhasználatú települések típusába tartozik: határát egymást felváltva nyomásos és szállásföldes övezetek alkották. A határhasználat öves rendje – jórészt spontánul – a XIX. század elejére alakult ki.

A nyugat felé 30 kilométernyire elhúzódozó, 65 000 holdas határ – melynek keleti peremén periferikusan helyezkedett el a város – megművelése (az állandósult legelőfeltörésekkel) a távolság miatt mind nehezebbé vált, és ez kedvezett az egy tagban kiosztott, művelési kényszer alá nem eső, téli állattartó helyek körül kialakuló tanyás gazdálkodás létrejöttének. Az állattartó helyek így váltak a helyszínen lakás és a folyamatos területi növekedést mutató szállásföldek révén a földművelés központjává. E központok természetesen a régi faluhelyek, középkori utak (*Likasi, Tornyosi, Karjadi út*), partvonalak (*Csík-ér, Kalocsa-ér, Orompart*) környékén csoportosultak, ahol a kedvező körülmények már eleve adottak voltak. A főbb utak, dűlők, völgyek és partvonalak mentén kialakult zentai szállások soros elrendezést mutatnak. Az elrendezésre még a később kialakuló dűlők menti tanyasorok nevükkel is utalnak pl.: *Híres-sor, Burány-sor*.

²⁵ Valkay 2002. 100. o.

A XIX. század közepére, egészen pontosan 1853-ban a 14 985 zentai lakosból 5122 (34,2%) szálláson élt. Tizenöt évvel később ez a szám a kétszeresére nőtt, azaz 1869-ben már a meglévő 249 szállás közül 184-en (73%) a tulajdonos kint is lakott. A szállásiak kétlakiságáról egy hír is tudósít a *Zentai Hírlap* 1887. évi számából, mely szerint a zentai katolikusság 1/3-a (kb. 6000) lélek elszórt szállásokon él. „A zentai földművesnép legnagyobb része többnyire a szállásokon tartózkodik. Igaz, hogy a szállási gazdáink tekintélyesebb részének háza bent van a városban, és csaknem hetenként bekocsikáznak a szállásokról, (...) de sietnek vissza.”²⁶

A XVIII-XIX. század fordulóján jellemző városról falura, szállásra, illetve a szőlőkbe történő költözésről tudósít Borovszky Samu is: „Bács-Bodrog vármegye magyarsága részint zárt községekben, részint tanyákon lakik. A távoleső községekben lakó gazda a birtokának intenzívebb művelését idővel csak úgy végezhetette, ha tavasztól őszig kint élt a tagján, a tanyáján vagy ahogy a vármegyében szívesebben nevezik, a szálláson. Egyik-másik végképp kiköltözött a határba. A tanyavilág ily módon sokhelyt annyira megsűrűsödött, hogy a nagy határokon itt-ott új községalakulás folyik.”²⁷

Ez a folyamat Felsőhegy esetében is erős lehetett. Ennek egyik bizonyítéka, hogy már 1808-ban kápolnája, 1870 táján iskolája, 1892-ben vasútállomása, 1902-ben postája volt.

²⁶ Valkay 2002. 100-101. o.

²⁷ Borovszky II. 325. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAUER ANTONIUS

1805 *Corpus Ichnographiarum omnium I[ncllyti] Comitatu de Bacs incorporatorum Terrenorum cum annexa ...* OSZK Térképtára TA 183

B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.)

1979 *Új Magyar Tájszótár I. A–D.* Budapest

BOROVSZKY SAMU

é. n. *Bács-Bodrog vármegye II.* Budapest

DOBOS JÁNOS

2000a Zenta történetének kutatása. In: Fodor István, Hajnal Jenő, Szloboda János szerk.: *Zenta monográfiája I.* Zenta 11-41.

2000b A középkor (1216-1526). In: Fodor István, Hajnal Jenő, Szloboda János szerk.: *Zenta monográfiája I.* Zenta 197-222.

2000c Zenta a török időkben 1526-1699. In: Fodor István, Hajnal Jenő, Szloboda János szerk.: *Zenta monográfiája I.* Zenta 223-254.

DUDÁS GYULA

1887 A zentai curialisták címerei (Négy címmerrajzzal.) In: Fejérpataky László szerk.: *Turul – A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye V.* kötet. Budapest 39-41.

FÉNYES ELEK

1836–40 *Magyar Országnek s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1–6.* Pest

FODOR FERENC

1937 *Magyar föld – magyar élet.* Budapest

PAPP ÁRPÁD – RAFFAI JUDIT – TERBÓCS ATTILA

2002 *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* [CD-ROM]

PENAVIN OLGA – MATIJEVICS LAJOS

1980 *Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék*

RÁCZ VINCR

1979 *Földosztások Zentán. Zenta*

VALKAY ZOLTÁN

2002 *Zenta építészete. Újvidék – Zenta*

WEINER IMRE

1909 *Zentai tájszók.* (Válogatva) In: Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar Nyelvőr* 38. Budapest

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Történelmi Levéltár, Zenta –

F:003 Zenta rendezett tanácsú város (1850–1918)

F:560 Zenta kiváltságos mezőváros (1766–1849)

F:743 Hasonmások gyűjteménye